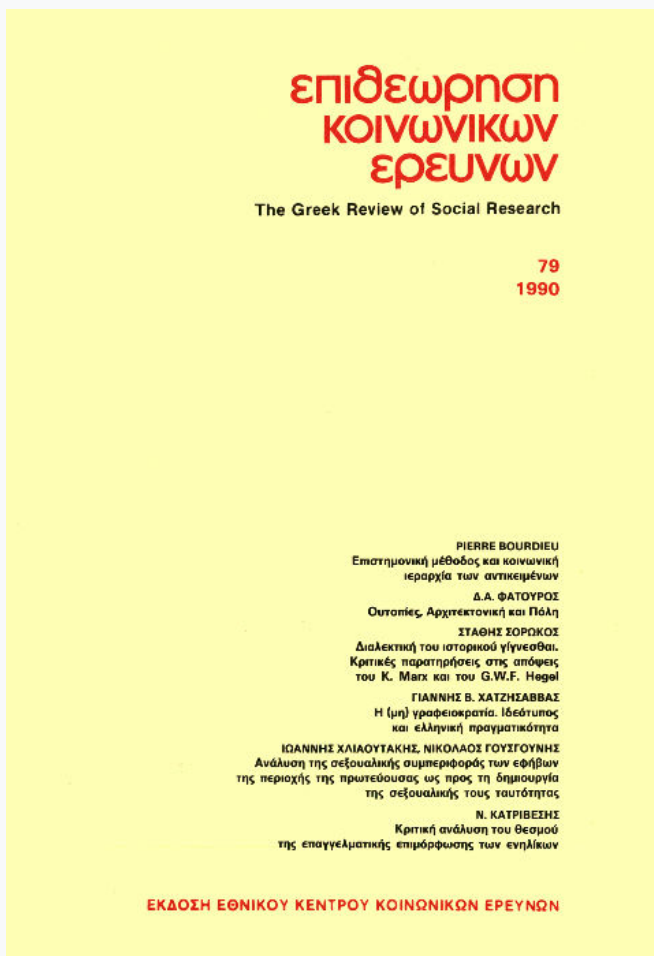

The Greek Review of Social Research

Vol 79 (1990)

79

Διαλεκτική του ιστορικού γίνεσθαι: κριτικές παρατηρήσεις στις απόψεις του K. Marx και του G. W. Hegel

Στάθης Σορώκος

doi: [10.12681/grsr.892](https://doi.org/10.12681/grsr.892)

Copyright © 1990, Στάθης Σορώκος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Σορώκος Σ. (1990). Διαλεκτική του ιστορικού γίνεσθαι: κριτικές παρατηρήσεις στις απόψεις του K. Marx και του G. W. Hegel. *The Greek Review of Social Research*, 79, 19–27. <https://doi.org/10.12681/grsr.892>

Στάθης Σορώκος

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Κριτικές παρατηρήσεις στις απόψεις
του K. Marx και του G.W.F. Hegel

I

Για το αντικείμενο της Ιστορίας και τις μεθόδους προσέγγισης των φαινομένων που συγκροτούν το ιστορικό γίνεσθαι έχουν διατυπωθεί πάρα πολλές και σημαντικότερες απόψεις. Εξάλλου η μέθοδος που ακολουθεί η επιστήμη της Ιστορίας έχει αποκτήσει ευρύτερο ενδιαφέρον, επειδή πολλά από τα ιστορικά φαινόμενα δεν παύουν να είναι και προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας. Οι επιστημονικές αναλύσεις με βάση την ιστορική μέθοδο βοηθούν στη συγκριτική προσέγγιση των σύγχρονων φαινομένων που έχουν σχέση με τον άνθρωπο, την κοινωνική του δράση, τον πολιτισμό του, κ.λπ.

Για τα προβλήματα της μεθόδου έχουμε μια ολοκληρωμένη άποψη στις φιλοσοφικές αναλύσεις του G.W.F. Hegel και στη συνέχεια στις αναλύσεις του K. Marx. Οι συζητήσεις τον 19ο και τον 20ό αιώνα στρέφονται γύρω από τη βασική θέση που διατυπώνει ο Hegel, ότι υπάρχει ορθολογισμός, ως «απεριόριστη φόρμα» ή «απεριόριστη δύναμη», που διαμορφώνει τα ιστορικά φαινόμενα.¹

Πρώτη λογική κατηγορία της ορθολογικής αντίληψης της Ιστορίας κατά τον Hegel είναι η κατηγορία της «συνεχούς αλλαγής», η δεύτερη δε κατηγορία που προκύπτει είναι η «ανανέωση» του πνεύματος μέσα από τις συνεχείς αυτές και διαδοχικές αλλαγές. Ο Hegel υποστηρίζει περαιτέρω ότι το σκεπτόμενο Πνεύμα δεν έχει ως αντικείμενο σκέψης παρά τον εαυτό του. Το Πνεύμα εμπεριέχει μέσα του την ελευθερία. Γι' αυτό η ελευθερία του δεν εί-

1. Πρβλ. και G.W.F. Hegel, *Introduction à la philosophie de l'Histoire; La raison dans l'Histoire; Le concept général de la philosophie de l'Histoire*, μετάφραση στα γαλλικά Κ. Παπαϊοαννου, Παρίσι 1965, σ. 47-48.

ναι ακίνητη και αμετάβλητη, αλλά μια συνεχής άρνηση σε ό,τι αμφισβητεί την ελευθερία. Είναι γνωστές οι κριτικές απόψεις του Marx για τις αναλύσεις του Hegel.² Η κριτική αυτή του Marx, παρόλο που αφορά κυρίως τις απόψεις του Hegel για τη φιλοσοφία του Δικαίου, ισχύει γενικότερα για τις δευτερογενείς επιδράσεις των φαινομένων και επομένως και για τη θέση του Hegel ότι ταυτίζονται το Πνεύμα με την ατομική υπόσταση του ανθρώπου και ο ρόλος των Μεγάλων Ανδρών με τη διαλεκτική του ιστορικού γίνεσθαι.³ Θά 'λεγα δε ότι η κριτική αυτή του Marx είναι σωστή στο μέτρο που προσθέτει κάποια νέα στοιχεία, που μας επιτρέπουν ακριβώς την αποκατάσταση της ορθολογικής συνέχειας στην ίδια την ανάλυση του Hegel. Όμως ο Marx με τη σειρά του παραβλέπει κάποια στοιχεία της ανάλυσης του Hegel που και ο ίδιος δεν είχε αξιοποιήσει.

Η αξιοποίηση αυτών των στοιχείων είναι δυνατόν να επιτευχθεί με μια σύνθεση των θέσεων των Hegel και Marx που μας οδηγεί περαιτέρω σε μια αντικειμενική αντίληψη της λογικής της κίνησης των ιστορικών φαινομένων. Πρόκειται πρώτα πρώτα για τη θέση του Hegel, γνωστή ως «Πανουργία του Ιστορικού Λόγου» (*Ruse de la Raison*). Πρόκειται στη συνέχεια για τον ιστορικό ρόλο της συλλογικής (ταξικής) συνείδησης του προλεταριάτου στην οποία αναφέρεται ο Marx.⁴ Οι δύο αυτοί παράγοντες αποτελούν κατά τη γνώμη μας τις θέσεις-κλειδιά αλλά και την ειδοποιό διαφορά των αναλύσεων των δύο αυτών διανοητών, η ταυτόχρονη δε αποδοχή τους μας επιτρέπει να φτάσουμε σε μια συνθετική αντίληψη της όλης διαλεκτικής πορείας του ιστορικού γίνεσθαι, πράγμα που στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε.

Βέβαια, ο Hegel θεωρεί το δημιουργικό πνεύμα ενός λαού ως ταυτιζόμενο με μια ενιαία (ατομική) υπόσταση και δηλώνει ότι το συνολικό (*universel*) πρέπει να υλοποιηθεί από το ατομικό (*particulier*). Αυτό όμως δεν αποκλείει, επαναλαμβάνουμε, και κάποια άλλα συμπεράσματα με βάση πάντοτε αυτές τις γενικές αρχές της δυναμικής της Ιστορίας που αναπτύσσει ο Hegel. Η ίδια

2. «...Le premier travail que j'ai entrepris pour resoudre les doutes qui m'assaillaient fut une revision critique de la philosophie de droit, de Hegel, travail dont l'introduction parut dans les *Deutsch-Französische jahrbücher*, publiés à Paris, en 1844. Mes recherches aboutirent à ce résultat que les rapports juridiques —ainsi que les formes de l'État— ne peuvent être compris ni par eux-mêmes, ni par la prétendue évolution générale de l'Esprit humain, mais qu'ils prennent au contraire leurs racines dans les conditions d'existence matérielles dont Hegel à l'exemple des Anglais et des Français du XVIIIe siècle, comprend l'ensemble sous le nom de "société civile" et que l'anatomie de la société civile doit être cherchée à son tour dans l'économie politique: Πρβλ. K. Marx, *Contribution à la Critique de l'Economie politique*, Πρόλογος 1859.

3. «Δεν είναι η συνείδηση που προσδιορίζει την ανθρώπινη υπόσταση, αλλά αντίθετα η κοινωνική υπόσταση του όντος που προσδιορίζει τη συνείδησή του». Πρβλ. K. Marx, ό.π.

4. «... la libération de chaque individu en particulier se réalise exactement dans la mesure où l'histoire se transformera complètement en histoire mondiale». Πρβλ. K. Marx, Fr. Engels, *L'Idéologie Allemande*, γαλλική έκδοση, Éd. Sociales.

αυτή δυναμική άλλωστε γίνεται δεκτή από τον Marx, μόνο που εδώ αναγνωρίζεται ως μόνη κινητήρια δύναμη η συλλογική δράση του προλεταριάτου και η οικονομία.⁵ Παραγνωρίζεται δε εντελώς από τον Marx η αντιφατική μεταβολή που ο Hegel αποκαλεί «Πανουργία του Ιστορικού Λόγου» (*Ruse de la Raison*).⁶

Όμως αν, για παράδειγμα, αποδεχόμαστε αυτή την τελευταία άποψη του Hegel που είναι σύμφωνη με τη γενική αντίληψη των αντιφατικών φαινομένων και τη «συνεχή αλλαγή», πώς θα μπορούσαμε να φανταστούμε την κίνηση αυτή της Ιστορίας μετά την επικράτηση της προλεταριακής Επανάστασης, και για τι είδους Επανάσταση θα μπορούσαμε να μιλάμε, αν ως μοναδική επαναστατική δύναμη δεν δεχόμαστε το βιομηχανικό προλεταριάτο;

Γίνεται σαφές ότι οι αναλύσεις του Marx, αλλά γιατί όχι και του Hegel, εμπεριέχουν κάποια επιλογή των παραγόντων και κάποια βούληση περιοριστική, που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε, με νεότερη μαρξιστική ορολογία, «καθοδηγητική». Η απαρίθμηση αντίθετα όλων των πτυχών και όλων των συνεπειών χωρίς εξαίρεση θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε κάποιες ευρύτερες και περισσότερο αντικειμενικές διαπιστώσεις με βάση τις λογικές αρχές που οι δύο διανοητές έχουν θέσει και αποδεχτεί.

Τα ερωτήματα αυτά αποκτούν στην εποχή μας μια καθοριστική σημασία προκειμένου να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τα σύγχρονα φαινόμενα και μας οδηγούν σε αμοιβαίες ίσως αναθεωρήσεις των απόψεων των Hegel και Marx, που οπωσδήποτε, ως μεροληπτικές, όπως αναφέραμε, μοιάζουν να βρίσκονται έξω από το ιστορικό γίγνεσθαι, αποκλεισμένες από την ίδια την «πανουργία της Ιστορίας»!

II

Ας προσπαθήσουμε όμως με όσα έχουν υποστηρίξει οι δύο αυτοί διανοητές να ανασυνθέσουμε και να συνδυάσουμε τις βασικές τους απόψεις, που στην πραγματικότητα δεν είναι παρά συμπληρωματικές. Το ότι υπάρχει μια κίνηση, αντιφατική μεν που οδηγεί όμως μέσα από τις φαινομενολογικές της αντιφάσεις σε ένα «τέλος», ένα σκοπό ή αποτέλεσμα, φαίνεται να είναι το γενι-

5. Η συλλογική δράση του προλεταριάτου προσδιορίζεται από τις αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες και επομένως κύριος προσδιοριστικός παράγοντας του ιστορικού γίγνεσθαι και της κοινωνικής υπόστασης είναι οι οικονομικές σχέσεις. Πρβλ. K. Marx, *Η Φιλοσοφία της αθλιότητας*.

6. Πρβλ. G.W.F. Hegel, *Introduction à la philosophie de l'histoire; La raison dans l'histoire*, γαλλική έκδοση, σ. 106.

κότερο πλαίσιο της χεγκελιανής σκέψης που ο Κ. Marx ως διαδικασία και μέθοδο αποδέχεται.⁷

Αν τώρα προϊόν αυτής της κίνησης μπορεί να είναι το «πνεύμα» το οποίο υλοποιείται μέσα από την ατομική υπόσταση του Μεγάλου Ανδρός που θα διαμορφώσει περαιτέρω την Ιστορία ή απλώς η ταξική συνείδηση του προλεταριάτου, που κι αυτή διαμορφώνει περαιτέρω επαναστατικά το ιστορικό γίνεσθαι, είναι, νομίζω, δύο λογικές απόψεις που η μία δεν αποκλείει, αλλά αντίθετα συμπληρώνει την άλλη.

Όμως, πέρα απ' αυτό υπάρχει ένα ερώτημα βασικό: Η κίνηση της Ιστορίας αυτή καθ' εαυτήν και ανεξάρτητα από τη διαμόρφωσή της, πώς προχωρεί και σε τι καταλήγει αντικειμενικά; Στο σημείο αυτό δεν θα πρέπει να καταλήξουμε σε κάποια ταυτολογία υπενθυμίζοντας τις απόψεις του Marx ή του Hegel, αλλά να προχωρήσουμε πέρα από αυτές σε αναζήτηση της λογικής της ίδιας της κίνησης της Ιστορίας:

Η λογική της κίνησης της Ιστορίας είναι το «λογικό σύστημα» που διέπει το ιστορικό γίνεσθαι και δεν μπορεί να είναι απόλυτη ούτε απόλυτα αφηρημένη. Συνδέεται πάντα με κάποιες συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και είναι κατά το μάλλον ή ήττον μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο αντικειμενικά υπάρχον (τον ιστορικά υπάρχοντα αντικειμενικό κόσμο) και το ανθρώπινο ον, στη συλλογική ή ατομική του υπόσταση.

Εδώ λοιπόν πρέπει να δεχτούμε όχι μόνο την ατομικότητα του ανθρώπινου πνεύματος αλλά ταυτόχρονα και τη συλλογικότητά του. Κι αν το πνεύμα δεν είναι παρά η αναζήτηση και ο προβληματισμός του όντος γύρω από τον εαυτό του, τότε και η συλλογική συνείδηση δεν μπορεί να είναι παρά κάτι ανάλογο στα πλαίσια της κοινωνίας.

Περαιτέρω πρέπει να προβληματιστούμε για τη σχέση ύλης και πνεύματος όπως αυτά διαφοροποιούνται από τον Hegel και ταυτίζονται από τον Marx. Η απάντηση στην ερώτηση αυτή πρέπει να μας ενδιαφέρει εδώ, γιατί οι μέχρι σήμερα αντιλήψεις επηρέασαν σημαντικά την ίδια την ανθρώπινη Ιστορία. Υπάρχει λογική σχέση ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα; Τι εκφράζουν ο υλισμός και ο ιδεαλισμός ως ιστορική μέθοδος;

Το δίλημμα αυτό, που έχει φέρει σε αδιέξοδο γενεές διανοητών, στα πλαίσια του ιστορικού γίνεσθαι, παύει να είναι αξεπέραστο, γιατί οι έννοιες του υλισμού και του ιδεαλισμού είναι έννοιες σχετικές μεταξύ τους, πεπερασμένα στάδια δηλαδή της Ιστορίας στα οποία διαδοχικά περνάμε με διαλεκτικές διαδικασίες.⁸

7. Για τις απόψεις και τις διαφοροποιήσεις του Marx πάνω στη μέθοδο του Hegel είναι ενδεικτικά όσα αναφέρονται στην *Φιλοσοφία της αβλιότητας*. Επίσης σημαντικές είναι οι απόψεις του Engels στην κριτική του για τον Feuerbach.

8. Ενδιαφέρουσα είναι η διατύπωση του Fr. Engels: «Elucider les forces motrices qui,

Μετά από κάποιες ανάλογες σκέψεις, ξαναδιαβάζοντας τον Marx και τον Hegel αλλά και τις σύγχρονες πρακτικές εφαρμογές των απόψεών τους στα κοινωνικά συστήματα, μπορούμε εύκολα να καταλήξουμε στη διαπίστωση ότι η λογική πορεία της Ιστορίας δεν σταματάει και δεν ολοκληρώνεται με την κτήση ταξικής συνείδησης και την προλεταριακή επανάσταση, όπως δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο με τη διαμόρφωση του πνεύματος και την υλοποίησή του μέσα από τους Μεγάλους Άνδρες. Μπορεί βέβαια να ολοκληρώνονται κάποια «πεπερασμένα στάδια», αλλά το ιστορικό γίνεσθαι δεν μπορεί παρά να είναι αντιφατικό και αέναο και να περιλαμβάνει πάντως ένα ευρύτερο σύνολο ιστορικών σταδίων, που πρέπει να προσδιορίσουμε.

Ο Marx μιλάει για το αναπόφευκτο της επανάστασης του βιομηχανικού προλεταριάτου, της οποίας κινητήρια δύναμη και αιτία θεωρεί τη σύγκρουση των κοινωνικών τάξεων που επέρχεται με τη μετατροπή της σχέσης ανάμεσα στην άρχουσα (αστική) τάξη και το προλεταριάτο. Αν όμως δεχτούμε τις ταξικές αντιθέσεις σαν μια μορφή των ιστορικών αντιθέσεων γενικά και την προλεταριακή επανάσταση σαν ένα στάδιο αναπόφευκτο της κίνησης που εμφανίζεται ως ιστορικό γίνεσθαι, τότε πρέπει να δεχτούμε ότι η Ιστορία δεν σταματάει με την επικράτηση της επανάστασης, αλλά η διαλεκτική πορεία του ιστορικού γίνεσθαι συνεχίζεται μέσα από νέες αντιθέσεις, ταξικές ή άλλες, που μέλλει να προσδιορίσουμε.

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν αναφορικά με τις απόψεις του Hegel, γιατί το ιστορικό γίνεσθαι εμφανίζεται από αυτόν ως απόλυτα αφηρημένο και επομένως δεν σταματάει με την «ολοκλήρωση» του ανθρώπινου πνεύματος σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και μάλιστα με την υλοποίηση ή ενσάρκωσή του από έναν Μεγάλο Άνδρα. Ακόμη κι αν θεωρήσουμε αυτές τις κορυφαίες στιγμές επαναλαμβανόμενες, πράγμα που ο Hegel το αποκλείει για τον ίδιο Λαό, πρέπει να αναζητήσουμε το γενικότερο σχήμα της λογικής της κίνησης της Ιστορίας πέρα και από τα συγκεκριμένα κοινωνικά συστήματα που αποτελούν πεπερασμένες στιγμές, εμφανιζόμενα και καταρρέοντα, κατά τη διάρκεια της αντιφατικής αυτής κίνησης του ιστορικού γίνεσθαι. Δεν υπάρχει αμφιβολία λοιπόν ότι πρόκειται για την ίδια τη λογική της κίνησης της Ιστορίας που εμφανίζεται ως συνεχής και διαλεκτικά αντιφάσκουσα προς τον εαυτό της στο χρόνο και αυτό αποκαλούμε ιστορικό γίνεσθαι.

Και η λογική της Ιστορίας καθίσταται ιδιαίτερα αντιφατική, όταν δεν

d'une façon claire ou confuse, directement ou sous une forme idéologique et même divinisée, se reflètent ici dans d'esprit des masses en action et de leurs chefs — ceux que l'on appelle les grands hommes — en tant que motifs conscients telle est la seule voie qui puisse nous mettre sur la trace des lois qui dominent l'histoire dans son ensemble comme aux différents époques et dans les différents pays». Πρβλ. Fr. Engels, *L. Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande*. Στη γαλλική έκδοση *Études philosophiques*, εκδ. Éditions Sociales, σ. 50-51.

περιοριστούμε στην Ιστορία ενός έθνους ή ενός λαού, όπως κάνει ο Hegel, αλλά στο σύνολο των εθνών. Εδώ, αν μεν δεχτούμε τη διάσταση του έθνους ή του λαού πρέπει να δεχτούμε περαιτέρω ότι μια ενιαία ιστορική κίνηση, έστω και αντιφατική, δεν είναι νοητή παρά στα πλαίσια μιας ευρύτερης διαλεκτικής σχέσης των στιγμών της Ιστορίας του κάθε λαού με την ιστορία των άλλων λαών.

Αν, αντίθετα, παραβλέποντας τις εθνικές αυτές ιδιαιτερότητες, συσχετίζουμε στην παγκόσμια Ιστορία τις κοινές μόνο ταξικές αντιθέσεις (προλεταριάτο - αστική τάξη), και πάλι δεν είναι δυνατό να αγνοήσουμε το ιστορικό στάδιο με το οποίο σχετίζονται οι αντιθέσεις αυτές, καθώς και με τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες ενός λαού. Θα πρέπει να προσέξουμε ιδιαίτερα τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, γιατί αυτές ακριβώς αποτελούν την κατάληξη ή το προϊόν του συγκεκριμένου ιστορικού σταδίου.

Τέλος, ενώ όλα αυτά είναι ρευστά και αλληλοεπηρεαζόμενα μέσα στη διαλεκτική πορεία, είναι λίγο παράδοξο να δεχτούμε σταθερή τη φύση των κοινωνικών τάξεων, των αντιφάσεών τους και των σχέσεων δομής και επιδομής. Ασφαλώς η μαρξιστική ανάλυση αφορά περισσότερο το ταξικό σχήμα, που είναι συνάρτηση του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής στα πλαίσια μιας ανταγωνιστικής οικονομίας της «αγοράς».

Άλλωστε η ίδια η έννοια της «παγκόσμιας αγοράς» ιστορικά επεκτεινόμενη πέρα από τη βιομηχανική οικονομία μάς δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι τα ίδια ταξικά φαινόμενα, οι ίδιες ταξικές αντιθέσεις ισχύουν για όλα τα κοινωνικά συστήματα, πέραν του χώρου και του χρόνου. Όμως, ήδη διαπιστώνουμε ότι μέσα από τις αντιφατικές μεταλλαγές της ίδιας της βιομηχανικής κοινωνίας και του καπιταλισμού είναι δύσκολο να ερμηνεύσουμε τις νεοεμφανιζόμενες αντιθέσεις με βάση το αρχικό σχήμα του Marx. Και τι να πούμε για την προσαρμοστικότητα του καπιταλισμού, την ικανότητά του να αντιγράφει τις μεθόδους του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και αντίστροφα; Αναζητώντας κατ' αναλογία ερμηνείες και μέσα από αυτές την επαναστατική ή ευρύτερα τη διαλεκτική λογική της σύγχρονης Ιστορίας ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, δεν είναι δυνατό να μην πειστούμε, έμπρακτα αυτή τη φορά, με βάση το ιστορικό παρόν για την «πανουργία» του ιστορικού λόγου. Αυτή όμως η πανουργία της Ιστορίας δεν αποτελεί και την προϋπόθεση της κάθε μορφής ελευθερίας;

III

Προκειμένου να διαγράψουμε πληρέστερα τη διαλεκτική κίνηση της Ιστορίας, ασφαλώς πρέπει να καθορίσουμε προηγούμενως ποιο είναι το «κινούν

αίτιον», όπως θά 'λεγε ο Αριστοτέλης, και ανάμεσα σε ποιους πόλους ή μέσα σε ποια όρια εκδηλώνεται μια τέτοια κίνηση, την οποία δεχόμαστε «πεπερασμένη» στον ιστορικό χρόνο και τον κοινωνικό χώρο.

Σε δεύτερο στάδιο θα πρέπει να αναζητήσουμε το «τέλος», τον τελικό σκοπό αυτής της κίνησης του ιστορικού γίνεσθαι, που δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητο από τα όρια και το κινούν αίτιον.

«Κινούν αίτιον» για το ιστορικό λοιπόν γίνεσθαι εμείς δεν μπορούμε να ιδούμε άλλο από τον ίδιο τον άνθρωπο.⁹ Και επειδή συνήθως το ιστορικό γίνεσθαι είναι ένα συλλογικό φαινόμενο, μιλάμε εδώ για την Ιστορία των λαών, κινούν αίτιον είναι το σύνολο της κοινωνίας ή κάποιοι ομάδων κοινωνιών, χωρίς να σημαίνει ότι η συμβολή της ατομικής υπόστασης δεν είναι καθοριστική είτε μεμονωμένα είτε στα πλαίσια της Ομάδας.

Εξάλλου τα όρια, μέσα στα οποία η κίνηση αυτή περιορίζεται, βρίσκονται ανάμεσα στον εξωτερικό υλικό κόσμο και την κοινωνική «ουσία». Ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο παράγοντες εκδηλώνει την κινητικότητα του ο άνθρωπος με την ελεύθερη βούλησή του ή κάτω από κάποιες αναγκαιότητες εξωτερικές —υλικές ή κοινωνικές— υπαρξιακές. Πάντως το τέλος, ο σκοπός αυτής της κίνησης δεν είναι ενιαίος και μονοσήμαντος αλλά πολλαπλός: Καταλήγει καταρχήν στη διαμόρφωση του εξωτερικού περιβάλλοντος και στη διαμόρφωση της ίδιας της κοινωνίας. Το τελικό προϊόν εξάλλου δεν μπορεί να είναι παρά η ίδια ανθρώπινη υπόσταση στην ατομική ή συλλογική της έκφραση, που εμφανίζεται ως άνθρωπος εντεταγμένος πολιτισμικά σε κάποιο αντίστοιχο κοινωνικό σύνολο.

Η κτήση «ταξικής» συνείδησης ή η ανάπτυξη του ανθρώπινου πνεύματος δεν αποτελούν παρά άλλες εκφράσεις του ίδιου γεγονότος, της πολιτισμικής εξύψωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Σε τελική ανάλυση η κίνηση στην Ιστορία δεν είναι παρά μια διαλεκτική πορεία προς τη συλλογική και ατομική ελευθερία του κοινωνικού όντος, που αποτελεί την προϋπόθεση και την κατάληξη του ιστορικού γίνεσθαι. Πνεύμα και —ταξική ή άλλη— συνείδηση, ο ίδιος ο πολιτισμός, δεν είναι στην πραγματικότητα παρά οι «πεπερασμένες» ιστορικά εκφράσεις της ίδιας της ελευθερίας.

Θα μπορούσαμε κατά συνέπεια να συμπεράνουμε ότι το ιστορικό γίνεσθαι δεν είναι παρά η αέναη κίνηση προς την ελευθερία. Η ελευθερία αποτελεί πάντα το ζητούμενο που δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο σχετικά, κάτω από αντιφατικές και πρόσκαιρες ιστορικές συνθήκες.¹⁰ Τέλος, επειδή από

9. Ο άνθρωπος πράγματι πρέπει να θεωρηθεί ότι έχει από τη φύση την ιδιότητα αυτή. Πρβλ. και Αριστοτέλη, *Ηθικά Ευδήμεια*, 1222β.

10. Σ' αυτό το σημείο θά 'πρεπε να λάβουμε υπόψη και το υποκειμενικό στοιχείο όχι μόνο για την έννοια της ελευθερίας αλλά και για την αντίληψη της Ιστορίας. Παρ' όλα αυτά

όσα προαναφέραμε προκύπτει ότι η κίνηση του ιστορικού γίνεσθαι είναι μια συλλογική πορεία προς την ελευθερία, η οποία εκφράζεται ως πολιτισμός, είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη μας τους κοινωνικούς μηχανισμούς με τους οποίους υλοποιείται το ιστορικό αυτό γίνεσθαι:

Φαινομενολογικά το ιστορικό γίνεσθαι είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, που έχει όμως έντονη διασύνδεση με μια σειρά αλληλεπιδράσεων που εκτυλίσσονται διαχρονικά. Εξάλλου η αλληλοδιαπλοκή διαμορφώνει την ίδια τη διάσταση του ιστορικού χρόνου. Η ιστορική δε αυτή διασύνδεση δίνει και το πραγματικό κοινωνικό νόημα στα ίδια τα φαινόμενα, τα οποία άλλες επιδράσεις και άλλη μορφολογία θα είχαν αν γίνονταν αντιληπτά σαν μεμονωμένα γεγονότα (κοινωνικής συμπεριφοράς ή άλλα) χωρίς την ιστορική τους διάσταση.

Η διασύνδεση αυτή των γεγονότων δεν προκύπτει αφ' εαυτής, αντικειμενικά, αλλά συνδέεται με τη διανοητική λειτουργία του κοινωνικού όντος, στην ατομική ή συλλογική του υπόσταση. Θέλουμε να πούμε δηλαδή ότι η ίδια η αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι στο σύνολό της δεν είναι άσχετη προς τη σταδιακά διαμορφωμένη κοινωνική υπόσταση του όντος, το οποίο σε τελευταία ανάλυση είναι μεν το κινούν αίτιον αλλά ταυτόχρονα και το υποκείμενο που αλλάζει εξ αιτίας αυτής της κίνησης.

Η μέθοδος έχει ως αντικείμενο όχι μόνο την καταγραφή των παρωχημένων στιγμών στην Ιστορία αλλά και το γίνεσθαι στην παρούσα φάση, όταν διαμορφώνεται η κοινωνία. Γι' αυτό η ιστορική μέθοδος αποτελεί σημαντικό στοιχείο της κοινωνιολογικής ανάλυσης των φαινομένων.

Η διαλεκτική του ιστορικού γίνεσθαι δεν είναι εξάλλου αυθύπαρκτη αλλά συνυπάρχει σε ένα σύνολο αλληλοεπιδράσεων στον κοινωνικό-γεωγραφικό χώρο. Η αλληλοεπίδραση αυτή διαμορφώνει ευρύτερα το σύνολο των αντιφατικών κινήσεων (διαλυτικών ή ενοποιητικών) που χαρακτηρίζουν την κάθε κοινωνία και την κάθε φάση της Ιστορίας.

Είναι φανερό συμπερασματικά ότι οι απόψεις του Marx και του Hegel παρουσιάζουν τεράστιο επιστημολογικό ενδιαφέρον και κάθε άλλο παρά ξεπερασμένες μπορούν να θεωρηθούν, παρά τις νεότερες —θετικιστικές και νεοχεγκελιανές κυρίως— απόψεις για τη δυναμική του ιστορικού γίνεσθαι.¹¹ Το ενδιαφέρον της ενιαίας χεγκελιανής-μαρξιστικής μεθόδου, όπως θα μπορού-

υπάρχει αναπόφευκτα κίνηση της Ιστορίας που είναι η έμπρακτη αναζήτηση της κοινωνικής ελευθερίας, με τον πολιτισμό, την κοινωνική δικαιοσύνη κ.λπ.

Η αναζήτηση αυτή ενδυναμώνεται σε περίπτωση συλλογικής στέρξης της κοινωνικής και πολιτικής ελευθερίας.

11. Για τις νεότερες απόψεις αναφορικά με τη φιλοσοφία της Ιστορίας και τις θεωρίες του ιστορικού γίνεσθαι πρβλ. R. Aron, *La philosophie critique de l'Histoire — Essai sur une théorie allemande de l'Histoire*, Παρίσι 1969.

σαμε να την αποκαλέσουμε με βάση τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις μας, επεκτείνεται στο σύνολο των κοινωνικών επιστημών, όπου δηλαδή κινούν αίτιον των φαινομένων είναι το ανθρώπινο ον. Η εφαρμογή της μεθόδου από τον Μαρξ στις οικονομικές σχέσεις αποτελεί και τη σημαντικότερη ίσως περίπτωση, αλλά δεν εξαντλεί τις δυνατότητες της μεθόδου αυτής. Κύριο χαρακτηριστικό της παραμένει το γεγονός ότι οι ιδρυτές της επιδίωξαν την εφαρμογή της ως μεθόδου επιστημονικής ανάλυσης για όλα τα φαινόμενα στο χρόνο και το χώρο που συγκροτούν τόσο το συλλογικό και ατομικό είναι του ανθρώπου όσο και το ανθρωπογενές περιβάλλον.